

Апостоли правди

Володимир Приймак

З Михайлом, популярним карпатським артистом, розкладали вже речі в купе, коли з камерою і штативом увійшов Іван, телевізійник, з яким Михайлові ще належало знайомитись.

— Ти часом не знімався в "Білому птасі з чорною ознакою"?..

— Часом ні, хоча "Білий птах..." знімали в нашому селі...

Іван був фактурним хлопцем, за такими дівчата бігають як за поїздом, сказав Михайло. Через вікно помітили, що йде й Богдан Васильович, з паличкою, ледь налягаючи на ногу. Колись штрамака, він навідріз відмовлявся від цього куштура, але наполягла дружина, наповідала:

— Богдане... Я тебе прошу... Таблетки... Краплі... Ну, ти знаєш де...

— Так-так...

Тільки й казав Богдан Васильович. Коли потяг, хитнувшись, уже рушив, на пероні стояла ще довго й дивилась услід, як у пісні молодого Володимира Сосюри. В купе всі були збуджені, як це перед дорогою, я намагався бути як усі, але не відпускав ранковий шок. Сім років доїжджав сюди, до обласного центру, на роботу, немало хто мав мене за дивака.

— Ми ще й на сотку не виходили, і каву ще не пили, а ти вже й припер з Городенки...

— Та от, припер-припер...

Але мав перевагу над ними, поки вони спали, на першому рейсі я починав свій новий день, з тими людьми, які знають, що це таке, хто рано встає, тому Бог дає. Щоранку проводжав мене кудлатий, мало з не по-людськи мудрими очима, простий, але з аристократичною кличкою, дворняжка Барон. Привезла його внучка з Франківська, зустріла бідолагу на смітнику, прихистити на поверсі не змогла, так і опинився Барон у Городенці. Барсік...

— Багсік...

Казала моя внучка, ледь картаючи. Я закривав наглухо фіртку, залатав щонайменші шпарини, але зашпорував він здоганяв, а потім переганяв мене на середині дороги, то відстаючи, то перебігаючи, до самого автобуса, водій якого, збираючи таких, як і я, пасажирів, нахилився до нього, як лиш Барсік клав передні лапки на підніжку й заглядав у салон:

— Ну, що?.. Хочеш до Франківська...

Може, й сумував Барсік за містом, може, манила дорога, але, постоявши, оббігав він автобус, перебігав через два переходи і чекав на світлофорі, що давно тут як не працює, поки ми не рушали. Я оглядався в заднє вікно, бачив, що побіг наш Барсік звичним маршрутом, у дорозі міг бути спокійним. Того ранку звичний похід у студію перервав телефонний дзвінок.

- Сьогодні ввечері — у Сандармох...
- Як?.. Сандармох...
- А ви не знали?.. Всі місяць як знають...
- А я не знав...
- А тепер знаєте...

І молодий дівочий голос на тому кінці розсміявся. Я кипів, це ж не до Городенки, вибіг на вулицю, пішов поміж людей. Але мав я там бути, хтось мене кликав, вів Господь, з поїзда ще подзвонив до своїх.

- Та не переживай ти так там...
- А Барсік...
- Ну як, на вокзалі, останній з Франківська якраз на підході...
- Підіть заберіть...
- Так-так...

Несподівано впала на нас уйма часу, зранку виходили до вікна, пропливали простори, вели безкінечні розмови. Я знав його із телевізора, ось у Верховній Раді, біля мікрофона в залі.

- Винесіть цього божка!..

Грізно звертається до комуністів. Комуністи трясуться зі страху, партія падає, беруть за руки й за ноги свого з гіпсу вождя, виносять із залу. Ось знову він, і знов до комуністів:

— Ваші діди і батьки наробили багато помилок, які принесли біди й страждання народам. Ви сьогодні прийшли у верховний орган законодавчої влади і маєте можливість виправити ті помилки, разом з нами проголосити незалежність...

Першим у стінах Верховної Ради заговорив про незалежність від мікрофона в залі 18 травня 1990 року депутат Ребрик. Про це написано у книзі "Президент", і така з цього часу наша історія. А тоді розмова в нас тривала десять днів, і в поїздах, і на Сандармосі, а там і по приїзді вдома. Його не стане в перший день Нового року, але залишаться яскраві і ці по-людяному світлі сторінки життя, які я просто записав.

1.

Мама померла, коли виповнилося чотири роки. Батько жив у селі як багач, хата, стайня, стодола, в хаті водопровід й каналізація, це на той час. Приходило підпілля, йшли до заможніших, вимагали їжі і допомоги, не могло бути, що не давав. Зима, вечір, горить лампа, роблю уроки, а тато з бабою (баба мене виховувала, мати першої татової дружини, золота жінка) готують вареники. Баба ліпить, а тато заварює і складає в макітру. Вікна замерзли, вдень не палилося, бачу, на шибці лиш палець, хтось стукає. Батько пішов, відчинив, заходять у білих халатах. Чекісти. Один так недбало "дехтяр" біля мене на стіл.

- Вот здесь мы будем ужинать...
- А тато каже:
- Для вас у мене вечері нема...

А вони ніби й не чують. Посилають двох, приносять польську, таку, як тепер з пластику є, літрову, заткану качаном. Поставили на стіл.

— Давай закуску!..

— Для вас нема закуски...

Він встає, той старший з них, а тато ту макітру раз і в цебер з помиями.

— Ах!.. Да ти для бандеровцев готувил!.. А ти сука!..

Зібралися і пішли з тою горілкою. З того часу люди почали.

— Нашо не дав!..

— А най би подавилися!..

І я відтоді перестав ночувати вдома, знав, що прийдуть, ночував у вуйни. А тато в бесіді з людьми казав:

— Я з свої хати не піду нікуди, мене хіба понесуть мертвого...

У той день, коли тата забрали, вуйна сказала: тікай, бо можуть сюди прийти. Вийшов за ріку, на горб, Павлівка внизу, як на долоні, чую, в селі діти плачуть, крики, вирішив усе-таки піти до тата, згадав, як він казав, що не піде з хати нікуди. Думаю, треба щось допомогти. Йду поза ріку, а облава шукає за мною. Стало розвиднюватися, вони на гостинці, вирішив йти на них. Тікати, думаю, не втечу, вони і кинулись на мене, оточили.

— Фамілія?..

Ну, а там, де я ночував у вуйни, є мій двоюрідний брат, ровесник, Шпильчак Іван, кажу:

— Шпильчак...

— Шпильчак...

Кажу, йду до Галька по цій вулиці, не розв'язав математику, йду списати задачу.

— О-ов!.. Да ти хороший ученик будеш, что спісиваєш...

Всі дружно зареготали.

— А ти Ребрика знаєш?..

— Знаю, ми в одному класі...

— А в якій зміні?..

— В другу він ходить, з першої години...

— А конфети ти любиш?.. Ми дамо скільки

захочеш, але в першій годині нам покажеш його...

— Добре, покажу...

— А в чому одягнений він, Ребрик цей?..

А в цього Івана, Шпильчака, старший брат прийшов з армії, у формі військовій, як це завжди приходять, і цей малий Іван любив солдатське вдягати, райтки, як то всі діти ходили. Відповідати треба було миттєво і не задумуючись.

— Він у черевиках...

— А штани?..

— Галіфе, зелені...

І ось двоє зі мною лишаються, а решта пішли, і бачу вже йдуть до Шпильчака, до того, де я ночував. Він там, у хаті, ну і ці мене нібито вербують. І, дивіться, як то Бог дає, зошити є підписані в торбі, а ніхто не додумався в них подивитися, зразу б побачили.

— Ми прийдемо, але щоб ти був...

— Слів нема, але приходьте скоріше, ніж на першу...

— Прийдемо...

Ті до хати заходять, а ці від мене пішли. Я тоді на гостинець, і щодуху в горішній кінець, на греблю, на калуську трасу, до Станіслава. Тепер що робиться, ті прийшли до Шпильчака, а Іван з печі злазить.

— Как фамілія?..

— Щпильчак...

— А звать?...

— Іван...

— Как Шпильчак?.. Ану, злазь...

Іван злазить.

— Одягайся...

Іван взуває черевики, натягає і ті штани, галіфе, все сходиться і вони:

— Все, цей...

Мама Йванова плаче, вивели Івана, одну сусіду питають.

— Шпильчак...

Другу, третю, всі кажуть Щпильчак. Коли минуть уже роки, і мене заарештують перший раз, спливе в органах і ця інформація. Який він був, що дванадцятилітнім обкрутив п'ятнадцятьох чекістів. Довели Івана до голови сілради, такий був Попадинець, коли і той сказав, що це Шпильчак, тоді змирились.

— От, сукін син, обмахал нас...

Таким чином я втік. У мене дві старших сестри, одна вийшла заміж у Княгинин, а друга в Павлівці. Ну і мене тягне ж там, іду до сестри. Вже хату нашу розібрали, частину колгоспної господарки побудували з неї, бо ж хата була нова. І ще в селі був такий Вугрин, по-вуличному, Когуч Йосиф, у 39-му був головою колгоспу, більшовики поставили, а тепер, коли повернулися, дали йому "пе-пе-ша", він ходив по селі та інформував їх. Три рази за ним гналися бандерівці, і він їх перестріляв, не вони його. І чую, як люди жаліються, що він, Йосиф, ну, скурвий син, на ніч іде з села, а вдень селом ходить, як пірат. І ось прийшов я до сестри Рузі, її чоловік з армії, з Берліна вернувся, завклуба, дала сестра їсти, а хата так недалеко від клубу, видно – то зима, біжить Вугрин. Він любив випити, Михась, сестри чоловік, теж любив випити, а вже раз завклуба, то державний муж советський, і біжить Вугрин сюди. Мені нема куди діватися, Михась каже, ти бери книжку і ставай за пічку. Став, читаю. Прийшов

Вугрин, "привіт-привіт", сідає, ну, давай, Михасю, вмажем. Той дістає пляшку, випили раз, випили другий, а Михась музикант, грав на кількох інструментах, у тому числі на кларнеті, вже трохи підпили, каже Вугрин, ану, заграй, я хочу танцювати.

— А що ти будеш...

— Гопак...

Михась заграв, цей пішов танцювати, і коли зробив коло, побачив мене. Побачив, що я стою, налякався страшно, подумав, що то якась засідка.

— А це хто... А це хто...

А Михась каже:

— Та то Рузин брат, Богдан...

— А що він тут робить?..

— Та, бачите, стою, грію спину, читаю...

— А... Ну-ну... Читай-читай...

Він міг мене відправити в Сибір. Після цього я трохи змінив думку про нього. Закінчив сьомий клас, сестра каже:

— Йди, поступай у музичне (нині Січинського),

бо там – здаш добре, дають стипендію.

І я пішов поступати, в школі вчився не на відмінно, а так, посередньо, здав три предмети, дві четвірки й п'ятірка, виявляється, є ще музичні здібності. Приходжу, там, де приймають екзамени, співають, щось грають, ну а я що: бачив кларнет, бачив трубу, бо Михась грав, бачив скрипку, цимбали, баян. Зайшов, сидять за столом троє, один у центрі в білому піджаку, два по боках. "Добрий день-добрий день".

— Що ви нам приготували...

Кажу, я нічого вам не приготував. А поступаю на народні інструменти. Стоїть біля них рояль, піднята кришка, перший раз у житті бачу. І той, що в білому, вийшов і каже:

— От я зараз вдарю по клавішах, ви маєте

сказати скільки чуєте звуків...

Вдарив, я почав вгадувати.

— Добре, а що ви можете заспівати...

Я почав "Ой у лузі червона калина", коли дійшов до "...чогось наша славна Україна зажурилася...", кажуть: досить, досить, досить...

— Досить! Ідіть...

Не пройшов, музичні здібності. Тоді сестра каже, йди у восьмий клас, якось потягнем, аби рік не пропав. З першого вересня пішов у восьмий клас, а з першого жовтня, дивлюся, оголошення по місту: при медінституті відкривають училище, ввечері вчимося – вдень практика, хто відмінно складає, беруть на перший курс без екзаменів. І я пішов, здав екзамени, провчився півтора року, отримував стипендію, дуже любив медицину, до мене вже, як до лікаря, люди ходили на консультації. І ось на другому курсі знову оголошення по місту: "Добро пожаловать на Южный Урал! Шесть месяцев учиться: сталевари, монтажники, 2000-2500 рублей зарплата". Я як загорівся, поїду! Кинув інститут, приходжу на Софіївку, там такі собачі кожухи – вербовщики за дітьми.

А ніхто не приходить, хто дітей буде посилати, я прийшов.

— Що скажеш...

Салом закусують, як нині пам'ятаю, кубиками нарізаним, самогонка.

— Давай свідоцтво про народження,
оформляйся...

Документи в медінституті, йду, в головному корпусі завідувала частиною жінка, біла і худа, що ходила у військовій формі. Побачила мене здалеку.

— Ребрик! Ти чому на заняття не ходиш?..

Кажу:

— Я вже не буду, їду в Магнітогорськ.

— Куди-куди?.. І чого...

— Сталь плавить...

— Ану, ходи сюди...

І кличе мене до свого кабінету.

— Так ти сталь едешь плавить, лікарем бути не хочеш... Так ось, нас є тут двоє, я тебе зараз закриваю, їсти буду приносити, а вчителям віддавати під розписку...

Під чесне слово пообіцяв, що сталь варити вже не їду, вона мене відпустила і я відразу драпака до вербовщиків.

— Не віддає документів...

— Да пускай она подавится, поєдишь так, без документів...

Відправили мене на Софіївку, де тепер психлікарня, написали довідку, щоб лікар визначив скільки мені років, аби паспорт видати, лікар написав усе так, як йому сказали. Постала нова проблема – довідка про стан здоров'я, комісію медичну треба пройти. А ми по всіх лікарнях проходили практику протягом півтори року, лікарі мене знають: і ті, що викладають у медінституті, і ті, що по клініках. А вже таких, як я, зібралось 17. Проходимо комісію, в кінці всі здорові, а в мене такими великими буквами, мало не на півсторінки, написано "не годен". Я в сльози, і з тим "не годен" знову до вербовщиків.

— Ну, а ти хочеш' ехат'?..

— Хочу!..

Порвав ту довідку.

— Поєдешь...

Так опинився я в Магнітогорську, ніякого сталеплавильного там не було. Плотніки, штукатури, бетонщики. Закінчив ПТУ, працював і дійшов призовного віку. Направили в школу радистів на передармійську підготовку, а там проявив добрі якості, отримав третій клас. А добрих радистів, прийшла рознарядка, направляли на начальників зв'язку ескадрильї в авіацію, в графу "добрий радист" потрапив і я. А це вже хрущовська відлига, це вже Сталіна викидають з мавзолею, друкується Солженіцин, той Померанцев цілий, уже легше стало дихати. КГБ підпорядковують Раді Міністрів,

скорочують, репресовані вже не є "ворогами народу", воєнкомат відправляє мене у військове училище в Спаськ-Дальний у Приморський край і отримую професію начальника радіоприйомного вузла ВЧ-22655, а оскільки там здав на другий клас, дістаю направлення в суперавіацію, розвідку дальню радіолокаційну, ми виявляли слабкі місця в протиповітряній обороні США. Від Аляски до Маніли вели радіолокаційну розвідку, я літав радистом на важкому літаку-бомбардувальнику розвіднику ТУ-16. Літали два дні на тиждень, один політ вночі, один удень, кожен – скидання бомб. Після навчального польоту наш літак опускався на висоту, що невидима для локаторів, і проникав на територію США. Того дня літали в себе, з бомбами на острів Врангеля. То величезна територія, де не ступає нога людини, по кутах – військові з відповідною апаратурою, п'ятий пункт збоку, командує цими чотирма і тримає зв'язок з літаками. На полігоні закопано величезні залізобетонні плити, щоб локатори з літака бачили ціль. Відбулося скидання, дають координати – в ціль, чи мимо. Ми скинули і вже мали повертатися під Владивосток, коли це раптом замість кисню в кабіну пішов дим. На борту в бомболюках стоїть КПЖ — "кислородний прибор житкостной", шість чоловік екіпаж і для кожного є бочка, а від неї йде трубка. В кабіні редуктор, який перетворює рідкий кисень у газоподібний, ним і дихаєш. Звідки взявся дим замість кисню, так і залишилося загадкою. Доповіли на землю, поступила команда покинути літак. Катапультиувалися. Два радисти, два штурмани, два пілоти. Я, як начальник зв'язку, летів з командиром ескадрильї, радист був молодший сержант зі строкової служби, через місяць дембель. Він загинув. Висновок експертів був таким: радист вистрелився і при цьому втратив свідомість. Видно, тримався за сидіння. А там складна система, за сидіння триматися не можна, бо воно відкриває парашут. Коли тримаєш за сидіння, все це не спрацює, ну і просвистиш до землі. Експерти встановили, що в льоду океану було п'ять дірок більшого діаметру і одна меншого. Меншого тому, що шосте крісло було важчим. П'ятеро нас залишилося, і через якийсь час нас позбирав вертоліт. Через два тижні я повністю осліп, за мій зір боролися кращі лікарі і зробили, як було сказано, все, що могли. Три відсотки зору повернули, отримав на вибір усі міста Радянського Союзу для проживання. З армії комісували, вибрав Івано-Франківськ, дали простору квартиру в старому польському будинку неподалік кінотеатру "Комсомолец". Завершувався шостий рік моїх польотів, а починався мій новий етап.

2.

Ми проминули за той день немало станцій і полустанків. Окремі ніби всміхались, чисті й охайні, підведені під новий стиль, а так, здебільшого траплялися обдерті, давно не білені хати, почорнілі вікна і паркани. Напівзруйнована стіна серед лопухів і лободи. Певно, колись там була ферма, тік, господарський двір, кипіла робота, заробляли люди зарплату, вчили дітей в інститутах, будували оселі й дороги. Тепер заростали ці села дивними, подібними на великі кучері на нестриженій голові, деревами. Нас чекав ще кордон. Стоянка серед поля, в очікуванні митників і прикордонників, при вимкнених кондиціонерах поїзд перетворився в душогубку. Від бабусь й дідусів, де проводили літо,

з України в Петербург повертались малі діти. Зранку вони бігали вздовж коридором, гралась й сміялись. Тепер сиділи на колінах у молоденьких мам і плакали.

— Не плач...

Погладив я по голівці хлопчика, що їхав з мамою з Хмельниччини.

— Зараз вони прийдуть, і ми поїдемо...

— А чому їх так довго нема?..

Я й сам не знав, чому так довго. Ті, що їздили часто, попереджали:

— Як вони прийдуть, сидіть спокійно, але не в розвалочку, це може не сподобатися їм...

Молода мама хлопчика, що плакав, розповідала, що має він астму, а тому кожного літа возить його до батьків. Що добре їм було, де кожного ранку парне молоко і все своє з городу. Але відпустка закінчилась, пора повертатися в край, що раніше був для неї чужим, а тепер став ніби й рідним. Пройшли прикордонники, два високі молоді хлопці у формі, пройшли митники. Ні за що не вчепилися, сиділи всі так, як належало, не в розвалочку. Поїзд наш рушив, хлопчик, що жваво провів день той у рейвах у коридорі, заснув на колінах у мами. Ми з Богданом Васильовичем пішли до вікна.

— Наприкінці 62-го повернувся сюди, дали

квартиру, дали роботу, працював у ДТСААФ, готував призовників до армії, викладав радіотехніку в радіошколі. Досі розповідав про той період, що я нібито чисто "советський чоловік", як усі ті з Росії. Але добре пам'ятав і той час, коли тут ходили наші повстанські бойовики, всі ті чекістські облави. Ось саме на Різдво, тут, біля Станіслава, на мосту чекісти примусили нас співати пісню про Сталіна. Ми з вертепом ішли, я Стрілець був, на чолі тризуб, як вони того не помітили, не знаю. Ми тоді боялися, що вони поламають вертепний наш одяг, а то після війни, тяжко було дістати папір той, щоб поробити Ангелам крила, Королям, Князям корони золоті. Ми в Княгинин ішли колядувати по хатах, і нас примусили співати про Сталіна. "...Із-за гір, та з-за високих, сизокрил орел летить..." І ми співали, бо їх багато було, чоловік десь двадцять. І все це я добре пам'ятав. У Магнітогорську, в армії, все ніби відійшло на задній план, а коли почалася "відлига", коли почали відкривати сталінські злочини, тоді все відродилося, постали всі картини з дитинства. Згадалося, що вони творили, і батько мій, і як села горіли. Коли повертався на Захід, після авіакатастрофи, то думалось: правда, був Сталін, нароблено стільки горя, перебито стільки людей, але теперішнє керівництво ніби визнає, просить прощення. Мертвих не повернеш, але більше такого не допустимо, думав я, а коли приїхав до Івано-Франківська, почав придивлятись, як живуть люди. Був суспільно активний, мабуть, пішли за мною документи з армії, включили у товариство "Знання", їздив разом з групами лекторів по районах, читав лекції. Але приходить сестра. Руки потріскані, вкрадена в'язка соломи чи сіна, це і є увесь її заробіток. Найбільше вразило, що в нашому педагогічному інституті викладали російською мовою. Мінявся і політичний курс, з'явилися фільми про Сталіна, почали його виправдовувати. Війну виграв. На автомобілях, особливо легкових, на задньому вікні почали з'являтися портрети Сталіна, обличчям на вулицю.

Все це викликало спротив, ріс протест. З огляду на молоді роки, наївно думав: там, у Кремлі, не знають, що тут твориться. Вирішив допомогти їм, почав писати. Дописався до того, що мною зайнявся КГБ.

— Може, вас робота не влаштовує...

— Може, у вас погана квартира...

Мене ще більше обурило, що це в них оті листи, які я відправляв у Кремль. Саме тоді і усвідомив, що в цій країні нічого не змінилося, що повертаються сталінські часи і почав шукати таких, як я, бо, думаю, одному тяжко, але є десь люди, ОУН, напевно, залишила своїх тут до пори до часу. З такими думками і розпочав ці свої пошуки. В ратуші, як би й тепер, був краєзнавчий музей, там випадково познайомився з не то водієм, не то кіномеханіком, що їздив звідси і крутив по селах атеїстичні фільми. А, окрім того, коли він їздив по селах, то збирав ще стару літературу, книжки, яким поставили клеймо "націоналістичні", привозив у ратушу і цілими скиртами складав їх на горище. Якось, знову ж таки випадково, потрапив туди і побачив ці скирти книжок. Питаю:

— То твої?..

— Ні, я лише привожу і складаю їх тут...

— А я можу їх взяти?..

— Ну як ти їх візьмеш? Через місяць завгосп

підє у відпустку, а мене тоді на його місце лишають, тоді прийдеш і візьмеш...

Прийшов, коли він став завгоспом, піднявся на горище, набрав книжок і почав усе це вдома читати. Маю 70 курсантів, 1963-1964-й, розпочалися бунти робітників проти голоду, проти нужди, кровопролиття в Новочеркаську. Я вже слухав західні радіостанції і дуже хотілося, щоб і мої хлопці, яких навчаю, також дещо знали. Приніс "Історію війська українського", а там портрет Петлюри на всю сторінку, він так стоїть, тризуб у нього на рукаві, ніби хизується ним. Дуже хотілося, щоб це і мої хлопці побачили, що це є тризуб, що це Петлюра. Я книжку розкрив на цій сторінці і тримаю на своєму викладацькому столі. А до цього вів з ними розмови, хлопці, ви йдете в армію, а ось у Новочеркаську розстріляли 300 чоловік. Там люди пішли добиватися, бо не мають грошей на хліб, а на них кинули солдатів і солдати перебили їх. В армії вас пошлють кого в Казахстан, кого в Узбекистан, кого в Приморський край, кого за Урал, щоб ви кожен мали "Кобзар" з собою. А якщо вас будуть змушувати отак, як це в Новочеркаську, не стріляйте, бо це гріх, Бог покарає, якщо піднімете руку на простих людей. Говорив я дуже обережно, але довколо було багато стукачів. Одного разу, а був уже серпень 66-го, курсант, що запізнився, викликав мене в коридор. Був напідпитку, що насторожило, бо раніше такого не траплялося.

— Мій батько говорив, що про вас іде розмова в КГБ...

Сказав курсант.

— Запитував, що там за вчитель у вас, що веде націоналістичні розмови...

Батько цього курсанта, колишній полковник КГБ, на той час перебував уже на пенсії, але працював директором ринку в Калуші. З того уроку своїх хлопців відпустив. Поїхав до Івано-Франківська, поховав усі ті книжки, повернувся до Калуша. Був жовтень, а 6 лютого за мною прийшли. Десятого мої хлопці мали складати екзамени, три дні залишалося до випуску групи, брали мене в Івано-Франківську. Приїхало троє їх, Рудий, він у мене був слідчим, донині ходить тут, тепер він великий патріот, націоналіст, у КУНі, двох інших не знав. Протримали увесь день, увечері відвезли в КПЗ.

— У нас на тебе матеріали, курсанти пишуть...

А й справді, хлопців-курсантів викликали кожного, хоч їх там попереджали мені не казати, 63 - сказали, семеро - ні. Ці семеро і свідчили проти мене. Заарештували, засудили, на перший раз дали три роки, стаття 62-а, частина 1-а, КК УРСР. Відправили в Мордовію, 11-й табір, Явас, центр Дубравлагу, 54 кілометри залізниці, що починається з Потьми, а закінчується в Барашево. Знаменитий фільм "Путевка в жизнь" — перший озвучений советський фільм, що починається словами "... від Потьми до Барашево 54 кілометри..." Цей фільм як нині пам'ятаю. Тих 54 кілометри - лагер на лагері, більше нічого там немає. Лагеря з обох боків, перша советська новостройка. По середині цього апендициту, що йде у мордовські болота, посьолок Явас, найкрупніше містечко тут, чи селище, де три зони, лагерь. Перший - чоловічий побутовий, другий - жіночий, і третій - наш, політичний. Був меблевий комбінат. Завозили в зону зрубані в лісі дерева, а вивозили готові гарнітури. Робота була поставлена суворо, працювали результативно. Що мене особливо вразило на перших порах, коли прибув у Дубравлаг, що потрапив неначе в парк. Квіти, люди спокійно ходять, доріжки викладені. Все це зробили політв'язні, бо вони по-особливому любили життя і дорожили ним. І навіть лагер прикрашали. Найбільше було, звичайно, наших партизан. Зона, бараки, обнесені парканом, суворий режим, а куди не підеш - всюди українці, як якесь українське село. Розповіді про минуле, про операції УПА, про оунівські політичні акції. Святкували всі свята, співали пісні. Пісні були причиною, щоб збиратися. Всі свята наші - політичні і релігійні, про релігійні вже й кажу, їх ніхто не забороняв, за політичними, то, звичайно, чекісти придивлялися. В цій атмосфері, в цьому спілкуванні відчув щось і таке, чого не міг відчутти на свободі. Хто мене перший зустрів тут з політв'язнів, так це Михайло Зеленчук. Підійшов, запитав звідки. Відповів.

— Так ми ж земляки!.. Я - з Надвірні...

Запросив на чай, допоміг переодягнутися в зеківське, провів у барак. Повернулися всі з робочої зони, на мене зиркають, але ніхто не підходить. Урвався терпець у Михайла Вітра, вхопив за руку, відтягнув убік.

— Ти бачиш, що ніхто не підходить...

— Та бачу, лиш не знаю чому...

— А тому, що зв'язався ти з зрадником,

Зеленчук працював на ЧК, поздавав багатьох, у тому числі Твердохліба...

Зеленчука в лагері бойкотували, з ним ніхто не розмовляв, хто не дотримувався,

того також бойкотували. Так вперше в лагері побачив зрадника. Це було тяжко, до того мав усіх їх за героїв, а правда виявилася іншою.

3.

Ще під час першого арешту, коли підписав

218-ту, що слідство завершилося, почав знайомитися з матеріалами і на очі потрапили характеристики з військової частини. Були вони позитивними, нас першими в Союзі навчили дозаправляти літаки в повітрі. Вже потім, коли повернувся в полк, навчав цього інших, знали мене в авіації мало не всього Далекого Сходу. Був секретарем комсомольської організації, ніхто там не міг повірити, що пішов я таким хибним шляхом. І ось, минуло три роки мого першого тюремного строку. Приїхав до Івано-Франківська, не прописують, ніде на роботу не беруть. Колишню викладацьку заборонили на п'ять років, знав, що навічно, поки буде більшовицький режим. За великим знайомством влаштувався вантажником на базу. Тягав мішки, цемент, фарбу, а заодно, ввійшов в апетит, займався політикою. І відчув навіть, що в цих моїх поглядах немало хто мене підтримує. Приятель, який був тут начальником, зробив мене роз'їзним товарознавцем, ввели таку посаду, перевіряти по магазинах, чи є всі ті товари, що на базі. А насправді я займався залізницею, широке поле діяльності – диспетчери, вагари, багато людей і купа часу. Ходив і вів серед них антирадянську пропаганду, поки чекісти не засікли. Воювали зі мною років, мабуть, зо два. Звільнили директора, призначили іншого. Інший також став на мій бік. Дали третього. Третій клюнув, бо це був їх чоловік. Почав тероризувати, я розрахувався, пішов на меблеву фабрику меблі вантажити. Наприкінці грудня 73-го пішов на меблеву, а 23 травня 74-го мене арештували. 62-а, частина 2-а, злісна антирадянська націоналістична пропаганда. В листопаді судили, 7 років особливого режиму і 3 роки заслання. Визнали рецидивістом. Привели, кинули. Я ліг на нари. Цілий день не їв. Лампочка в такій ніші, а ніша сіткою загороджена, від сітки тінь падає на стелю. А сітка не була прямокутна, а така якась вигнута, і то таке враження, що нібито страшно багато людей. Отак руки-ноги розкидані, мертві лежать, отака в мене асоціація. Дивлюся на цю стелю, а там спочатку великі, а потім ніби все менші фігурки, ніби людські тіла мертві. І я так собі думаю: "Отам, у тому кінці, десь там ти, Богдане, будеш лежати..." В Києві везуть у лагер, а я нормально одягнений, як взяли, так і везуть по етапу. І от перша пересильна тюрма, величезна камера чоловік з на сотню, страшна, грають у карти, палять якісь коци, варять чай, бозна-що, одягнені, роздягнені, наколоті. Коли ввійшов, вони відразу прикинули, що добре вдягнений, питають:

— Какая статья?..

— 62-я...

А вони не знають, що це, знають усі кримінальні статті. І один такий, мабуть, пахан їхній, Ноздря.

— 62-я, это что... Да гонят мужик...

А він має закурену сигарету з махорки, Ноздря цей, і до мене:

— Ты чего?.. чего...

І мені в лице цією сигаретою. А мене щойно завели в камеру. І я йому ладую в ту сигарету, він її мало не проковтнув. Вони на мене, шістьорки його. Пахан підскочив, розігнав їх, зупинив і почав зі мною говорити. Перетворився потім я на їхнього друга, правда, в мене було що їсти, ділився.

— Давайте, їжте, бо все одно заберуть...

Цей конфлікт виник випадково, а були й сплановані. Бився з чекістами, і діставав, бо їх багато. Москва робила все, щоб заперечити, що політв'язні як такі існують. Коли ми пробili ту стіну, по цілому світу пішли публікації, в тому числі Стусові, КГБ з шкіри вилазив, щоб дізнатися: звідки, канал. Особливо боліло їх, що все виходить з "крейсера", як кагебісти називали Сосновку, бо ми, як моряки, були в смугастому. Час від часу брали на перевиховання, є така практика, відома ще з повоєнних років, "бий сам себе", розкайся, визнай вину, навіть тоді, коли її нема. А тут ще почали шукати шляхи виходу інформації. Мене двічі возили в Івано-Франківськ і відкрито казали, чого вони хочуть. Хочуть знати канал. У другому арешті ніде не визнавав вину, це навіть у вироку записано. А вони вимагали, щоб я сказав: вибачте, помилявся, засуджую свою антирадянську діяльність і більше цього робити не буду. І двічі мене возили в Івано-Франківськ, бо почав з ними трохи грати, хотів довідатися, чого вони хочуть, і навіть познущатися з них. Та і цікаво було поїздити трохи, час скоріше йде. І ось привезли вони мене перший раз, був червень 77-го, питання поставили руба: нам відомо, що ти знаєш схему виходу інформації з лагерь, нам не треба казати хто і скільки, нам треба - як. Ти нам інформацію - ми тобі свободу. І я навколо цього почав з ними грати.

— По-перше, хто ви такі... Ви є КГБ, то що, КГБ, якщо захоче, то посадить, а захоче - то випустить?..

І на це їм відразу письмову заяву, що в СРСР КГБ є головним господарем країни: захоче - посадить, захоче - випустить.

— Якби ви мені казали десь на рівні

Щербицького-Федорчука, то я ще, може б, і подумав, а так, вам сказали посадити Ребрика, ви його посадили, скажуть застрелити - застрелите, скажуть випустити - випустите...

Ось таку я затіяв з ними гру: про канал виходу інформації знаю, але вам не скажу, бо який дурень ламає гілку, на якій сидить. Відвезли мене назад у лагерь, опрацювали позицію, що нібито я хочу лише до вищого начальства. Сімдесят восьмого, знову на літак, і знову везуть сюди, з гарантією, що Федорчук дає згоду, Щербицький, Ляшко, ввійдуть з пропозицією до Президії Верховної Ради, вона послухає. Дійшов до Андропова, возили на Луб'янку, було запевнення найголовнішого шефа: так, усе буде зроблено, як обіцяли, тільки інформацію. І ось, коли мене повертали назад, а це було літо, саме на Івана, на етапі, поїзд Івано-Франківськ - Київ, приходив об одинадцятій, привезли воронком у пересильну тюрму. Була неділя, начальства нема, є "дижурний". Цілий вагон побутових, один я - політичний. Побутовців обшманали, в останню чергу я. А мав мішок продуктів, тут передачі пропускали, сестра передала, мав намір довести до хлопців у лагерь. Семеро їх, один стоїть за столом, той, що має шмонати, шестеро

прапорщиків сидять. Поставив мішок, роздягаюся догола, стаю збоку, а хрестик не знімаю, в мене хрестик на мотузці. Ну там команда.

— Присядь!

Я ще не присів, а прапорщик побачив хрестик, поліз його знімати. Він до хрестика – я по руці вдарив, так відштовхнув. Ті шестеро встали, вони бачили, що я наглядача по руці вдарив, і коли вони встали – а я ж голий – на стіл вискочив, на якому шмонають, і кажу їм:

— Івани! Нині мами ваші пішли, мабуть,

молитися десь до церкви, а ви тут хрестика зриваєте... Хохли... Кличте майора...

Послали за майором. Дивлюсь, іде, невисокого росту, повний, трохи так на татарина схожий.

— В чем дело...

— Та ось хрестик зривають...

А тут, в усіх тих камерах, є список речей, які можна і які не можна, кажу, що хрестик не заборонено.

— Но і не разрешено, — каже він і сам поліз зривати.

Я і його по руці, і гарячково міркую, що маю робити далі. Тоді швидко хрестик з шиї – і в рот.

— Во-во, глотай...

Став у куток і кажу:

— Ви, хохли, ви мене вб'єте, а хрестика я вам не віддам...

Почав це говорити, а майор поліз мені в рот, хотів витягнути, я лише зуби зціпив. Хруснуло. Дивлюсь, він витягнув пальця, а в мене в роті щось залишилось. І що мене здивувало, ще тримаю в роті цей кавалок, а в нього крові нема, все біле. Він також дивиться на пальця, а потім воно червоніє, червоніє... І сикнула кров, він почав скакати на одній нозі і махати цим пальцем. Ті семеро скочили на мене, голого, як мама народила, з хрестиком у роті. І як пішли, в чоботях ж, як почали бити, то я лиш про окуляри думав. У мене були перші окуляри і то складна справа, бо такі окуляри не можна було ні придбати тут, у Союзі, ні зробити. Спершу ще трохи відбивався, але вони мене дуже скоро виключили. Була дванадцята година дня, десь так. Прийшов до тьми ввечері, темно було, в пивниці, в карцері. Подав перші ознаки життя, наглядач відчинив годівничку.

— Я тобі воду включу...

Трохи помився, думаю, де окуляри. Бачу, лежать на цементі, певно, підкинули.

— Дай мені папір, — кажу до наглядача.

Почав писати, прокурора викликати. Все тіло збите, не чув живого місця. На ранок прийшли з носилками, занесли, відперли в "столипін", повезли на Калугу. І так мене два місяці возили на пересилках. Як тільки починав вимагати прокурора і писати заяву, везли аби-куди, щоб тільки лікарня не фіксувала побої. І лише через два місяці, як

посходили синці, привезли в лагерь у Сосновку. Розповів усе як було, і тоді увесь табір оголосив голодовку. Понаписував заяви у різні інстанції, цивільні і нецивільні, прокурорські і партійні. Від усіх, як за командою, приходило, що це не правда, що я засуджений за брехню, за наклепи на радянську дійсність, і тут далі брешу, продовжую брудну справу. І Сахаров тоді включився, справа набула світового розголосу. Тоді я вирішив піти на крайній захід: прошу порушити кримінальну справу проти мене, за нанесення мною тілесних ушкоджень майору, прізвища його не знаю, але було це такого-то числа, о такій-то годині, в такий-то день у київській тюрмі. Відкусив йому палець через те, що він хотів витягнути з рота хрестик. Поліз у рот, а я йому відкусив палець. Поруште проти мене справу, хочу відповісти, бо християнська совість не дає мені спокою. Відповідь отримав, 15 діб карцеру. Камера, під дверима в коридор щілина, вікно вибите, надворі – мінус 25. Лише молитва, злість на них і надія на Всевишнього. Це мене врятувало.

4.

На ранок прибули до Санкт-Петербурга. Поїзд повільно під'їжджав до вокзалу, молода мама складала пожитки, а малий хлопчик вибіг у коридор з надією ще раз зустрітись з вчорашніми друзями, з якими тут бешкетував. Та марно, видно, вийшли ще на під'їзді. Він повернувся в купе, обняв мене ручками.

— Я хочу, щоб ви стали моїм батьком...

— Добре, а що скаже на це мама...

Мама як складала пожитки, так мало не впала.

— Ну ти втнув!.. Ну ти втнув!..

Сміялася мама. Сміявся і хлопчик. Потім, з кінця вагону, ще раз оглянулася і помахала привітно нам на прощання, все ще всміхаючись. Поїзд на Петрозаводськ відправлявся пізно вночі, ми перебиралися з вокзалу на вокзал, окремі з яких будував ще Петро на козацьких кістках, відкриваючи в Європу вікно. За протокою — Хельсінкі, і ми говорили про тих, хто підкосив систему, привів до розпаду СРСР. Їх 41, тих, хто приніс себе в жертву, записавшись в Українську Гельсінську Групу за виконання Гельсінських угод.

-Само собою зрозуміло, що жоден працівник адміністрації не піде на домовленості з в'язнями. В лагері особливого режиму в'язні цілодобово ізольовані в камерах. Я лікарями був звільнений від роботи на механізмах з причин інвалідності зору і перебував у робочій зоні. Це – величезна закрита камера, в якій станки, на яких в'язні шліфували люстри. Відходи подавались у каналізацію, я мав почистити її і підготувати на наступну зміну. Була в моєму розпорядженні ще важка чотириколісна тачка, якою вивозив ці відходи за межі камери. На підмогу дали ще одного в'язня, Едуарда Кузнецова, який працював і табельником, вів облік, хто скільки зробив, і хто скільки був на роботі. Відповідно, з охороною та адміністрацією контакти в нього були тіснішими. Мотали строк в одній камері, а оскільки отримали доступ на вихід з тачкою на територію, то почали обсмоктувати ідею. Канал виходу інформації. А тіткою Кузнецова була Олена Боннер, дружина Сахарова, який якраз отримав Нобелівську премію.

Частину – тітка передала на зону, Кузнецову, питання Сахарова і Олени Боннер набули світового розголосу, передачу кагебісти не шмонали, прогавили. Отримавши гроші, ми приступили до дій. Одного разу перевернулася тачка, збираючи відходи, так поміж іншим, стали скаржитись менту, який наглядав, що голодні, робота важка.

— Чи не міг би ти нам шоколаду принести?..

Продавали за зоною, дали гроші. Відповідь категоричною не була, значить, з ним можна було мати справу. Наступного разу домовлялись по-діловому.

— Ти – шоколад, ми – десятикратну плату...

Місяць-півтора отак він носив, як пам'ятаю і нині, "Сливочний", фабрика "Ротфронт", московська. Далі пішли на листи. Лист на місяць, близькій родині – це було наше право, і прапорщик знав це. Більше не можна, а треба було більше і за окремою адресою. Вийшли з пропозицією.

— Відносиш конверт – ми сто рублів...

Приблизно це була його місячна зарплата. Ключув, відправляв, як було заадресовано. З часом кількість листів росла непомірно, в зарплаті підняли його до генерала, перші листи, ті, що ймовірно читав, були туфтою, для перевірки каналу. Коли лист доходив до явки, нам давали з волі сигнал, прапор отримував своє. Так ми налагодили один з основних каналів виходу інформації, мета була одна: вийти до демократичного світу, поставити до відома, не робили злочину, але сидять. Поет Василь Стус, письменники Юрій Бадзьо, Валентин Мороз, Іван Світличний, Данило Шумук, Олександр Гінзбург, Едуард Кузнецов. Люди, які володіють словом, мають що сказати. А практика показувала, що твір, який потрапив у самвидав, потрапляв і за межі Радянського Союзу. Ми добре усвідомлювали, що тільки підключивши світову громадськість, можна змусити керівництво Радянського Союзу припинити свавілля. Саме це звернуло на нас увагу країн Заходу і вони втягнули СРСР у Гельсінський процес. З лагерь вдалося нам переправити вірші Василя Стуса, велику кількість матеріалів правозахисного і звинувачувального характеру. В світ потрапили мій лист до Джорджа Міні, Заява Голові Президії Верховної Ради СРСР, Відкритий лист до Девіса Мільнера, Відкритий лист до прогресивних українців США і Канади. Всі ці матеріали, а також моє Останнє слово на судовому процесі в Івано-Франківську, були опубліковані в збірнику "Українська Гельсінська Група. 1978-1982. Документи і матеріали". – Українське видавництво "Смолоскип", Торонто-Балтимор, 1983.

5.

З Василем Романюком, майбутнім Патріархом Володимиром, ми познайомились як я лише вернувся з першого ув'язнення. Зійшовся тоді з Ярославом Лесівим з Болехова, хресним у сина якого був Опанас Заливаха. Згодом ми вже разом хрестили дитину у відомого художника Миколи Дундяка. Тоді ж в Опанаса зустрілись: Лесів, Чорновіл, Дундяк і я. Зайшла бесіда про Романюка, що є такий священник у Космачі. А в 65-му, ці наші хлопці-шістдесятники, висвячували пам'ятник Шевченку в Шешорах. Влада була проти, а вони все там самі зробили і висвятили. Там був присутній Чорновіл, Василь також брав участь, як священник. Домовились поїхати до Романюка в Космач, поїхали –

Чорновіл, Лесів, я. Тоді, в Космачі, вперше і був на його службі. Він представницький такий, дуже гарно правив. Згодом регулярно їздили, помолитися, поговорити про Довбуша, бо то церква Довбуша, про Україну, а трохи і на гриби десь сходити. Ще нас з Василем єднало те, що дружив він зі священником з нашого села Соколаном. І ще був у нас з ним такий старий священник Федорак, що мешкав неподалік, на знаменитій свого часу вулиці Селянській. І потім ми вже зустрілись з ним у камері. Василя в 72-му загребли, з Чорноволом і всіма львівськими, мав повторну судимість, дали рецидивіста. Мене привезли в 74-му, кинули в цю ж, 5-у камеру. Так і просиділи п'ять років. А в Сосновці, де ми працювали вже на жорнах, з'явився і Валентин Мороз. Перед тим у 70-му він вийшов, і тільки вийшов, вхопили другий раз. І всі ми тоді, хто був на волі, почали піднімати шум, захищати, він сидів, а ми вже опірилися. Фактично ми тоді створили йому імідж. Світ почав говорити про Мороза як про українського історика і політв'язня. В 70-му дали Морозові п'ять років критої, повезли у Володимирку, а в 75-му привезли до нас, "смугастих", у Сосновку. І я взяв його в свою камеру, бо наша громада вирішила виділити для нього цілий канал, сподівалися, що він, мабуть, має щось, або записане, або в голові, щоб передати в світ. Відсидів я за це 15 діб, але взяв його в свою камеру. Почав придивлятися і побачив, що маємо не Валентина Мороза, а цілу біду, не годиться він, не є та людина, яка може представляти Україну, яку можна на люди показувати. З особистими якостями, з рисами і характером, поведінкою. Почали там ставити його на місце. На захист Мороза виступив Іван Гель. А ми Василя Романюка мали і тут за священника, коли хто заривався, то він казав своє слово.

— Поговоріть, сміються ж люди...

А Геля треба було знати. Малий на зріст, він підбивав собі капці і казав кагебістам:

— Я підбив капці, бо так Бандера робив, щоб бути вищим...

Вони сміються, а він ходить у тих підбитих капцях. І Мороза підтримував у його витівках. Василь Романюк взявся ставити все те на місце. І Гель його вдарив, вдарив так, що Романюк упав. Тоді ми прийняли рішення застосувати силу, били всі, бив і я, хоч і символічно. За священника. Гель оголосив голодовку, дев'яносто днів не їв, годували примусово. Образився на всіх. Чи були помилки в священника? Були. Підійшла йому пора їхати на заслання, пише заяву, що відмовляється від православія. Каже йому Шумук:

— Вас повезуть бозна-куди, ви є священник

православної церкви, будете вимагати там парафію, бо це дозволяє закон. Відмовитеся, то вони скажуть: а в нас нема католицької, відправлять у шахту, або підмітати...

— Ні, я готовий на все...

І покаянна заява - це також наслідок тієї ж помилки. Повернувся з Матросово Магаданської області, витримав шахти, в Косові почав вимагати парафію, а тут йому:

— Василю Омеляновичу! Та ви ж не православний, а в нас іншої нема...

І вимагають.

— Відмовляйтесь, пишіть покайну...

Не відразу, але написав. І охарактеризував друзів, як продиктували. А що було робити. Люди ми, все ж не святі. А найважчим був хрест Василів на хресній дорозі, як я думаю, в останній його день. Я не вірю, що вмер Патріарх своєю смертю. В душі був завжди з ним, навіть тоді, коли писав він покайні листи, і як, повернувшись з-за бугра, наробив тут дурниць з розколу церкви. Але, думаю, що був хтось такий, хто дуже хотів бути першим. Сів на лавку в Ботанічному саду при загадкових жінках, і помер. Причетний хтось, проте немає доказів. Василь був високодуховною людиною, великим християнином, а поруч був хтось такий, хто значно більше, ніж він, любив владу. А Патріарх повинен любити владу. Знущанням над пам'яттю Патріарха став і день його похорону. Постало питання, де поховати. Громадськість, Лесь отой Шевченко, Поровський, Іван Заєць, Павло Мовчан, запалились, похоронити тільки в Софії. Пояснили: не можна, історико-архітектурний пам'ятник, під охороною ЮНЕСКО. Патріархат ніби з цим погодився, приготувались нести на Байкове кладовище. Викопали яму, правлять у Володимирському соборі панахиду, Служба безпеки вишикувала міліцію по дорозі до Байкового, раптом приходить Поровський з компанією:

— Ні, понесемо до Софії!..

Пішло по рядах шушукання. Коли виносили, міліцейська адміністрація знала, що мають іти на Байкове, а повернули наліво.

— Зупиніться! Не йдіть! Не туди...

Ці не стають. Що залишалося міліції? Зробили якесь попередження. Не зупинило. Дійшло до колотнечі, бійки біля входу в Софію. Ворота закрили, поки йшла метушня, похапцем копали яму. Останній день Патріарха дістав назву "кривавий вівторок".

6.

Політв'язні багато значення надавали нашій діаспорі, яка існувала поза межами, чи то в Америці, чи то в Європі. Але поширювалися більшовицькі брошури, "Дорогою ганьби і зради", "Тризуб і Зірка Давида". Писали більшовицькі політичні публіцисти, і зрозуміло з якою метою. І дуже багато ми про це говорили, найбільше вносив ясність, ставив питання і сам старався на них відповісти Данило Шумук.

Він відсидів 42 роки, 6 місяців і 7 діб ув'язнення в польських, німецьких і радянських тюрмах, таборах, на засланні. Коли Сталін ліквідував КПЗУ, то залишились усі хто де, кого посадили, кого застрелили. Данило залишився, але оскільки був українським патріотом, то вивчав і старався використати, що тільки можна, для утвердження Української держави. Коли вирвався з німецького концтабору, пішов у підпілля, вернувся на Волинь в УПА. І його вивели в Центральний провід, завдання полягало в тому, щоб іти на Схід, проводити роботу серед східняків, розтлумачувати, що насправді являє собою комуністичний лад. Шумук знав особисто Шухевича, Кука, всіх провідників, які були в керівництві ОУН. І не все там було так, як би це нам хотілося. Мій перший сумнів: 1967-й рік, газета "Вісті з України" — "Слово Леміша", буквально

дві-три сторінки в кожній, ціла підшивка. Леміш – це Кук, останній командир УПА. Розповідає про минуле, звертається до тих, хто в діаспорі, що немає смислу боротися проти радянської влади. Україна є, Радянська, люди живуть, працюють. Думалось тоді: як так?!. Командир УПА!.. Люди зі мною сидять, що він говорив їм тоді, а що тепер. У лагерьох, окрім бандерівців, практично нікого і не було. Мельниківці, які вважали себе патріотами, почувалися приниженими. Бандерівці – вони газети показували.

— Ось, більшовики про нас пишуть,

покривають ганьбою! Значить, бояться, значить, являємо ми щось собою, коли про бандерівців знають від Закарпаття до Владивостока...

І були серед них ті, які чесно виконували свій обов'язок. Був у юнацькій сітці, у бойових загонах, притримувався тієї лінії, ось тепер дістав свій термін. І ніхто з них не нарікав, не казав: "От, втратив життя, змарнував молодість..." Але були, що й каюлися. Були тут такі групи громадянські, які приїжджали з волі, аби схилити в'язнів до покаяння, до визнання вини, закликати виходити на волю, йти працювати. Були в тих групах різні люди. Були молоді, були старші, були артисти, були поети, але були серед них такі, як от Павлишин. Безпосередньо оці хлопці-стрільці, які були загітовані ним в УПА, сидять, а він, член Центрального проводу, вийшов на волю, приїжджає в лагер у групі української інтелігенції, рекомендує, просить, щоб вони каюлися і виходили. Такі зустрічі проводилися в клубі, величезні приміщення, всі сидять, але, як належить українським патріотам, слухають, а свою думку мають. Закінчувалася офіційна частина (два рази за тих моїх три роки Павлишин приїжджав), вони його завжди брали, скажуть адміністрації, що ви не заважайте нам, і по стадіоні ходять. У лагері стадіон був футбольний, з волі навіть команди приходили, була лагерна команда. І ходять по тому стадіоні, з ними говорять, суперечка, так би мовити, українського націоналіста і українського зрадника. То я був присутній при тому, він їм говорив, виправдовуючись: "Такий час був, от я тоді казав..." Він не відмовлявся від того, що їх агітував, і що тоді вони правильно зробили, а ось зараз треба йти на волю, бо є держава, ситуація змінилася і Україна розвивається, як і всі радянські республіки. Був такий ще Борода з Тернопільської області, такий знаний у Тернополі чоловік. Так само брали його на стадіон, водили колами і говорили. Якщо Павлишин ходив, не почував себе приниженим, то цей нещасно виглядав, боявся, що можуть навіть врізати. Я в 70-му закінчував перший свій строк, а Шумук у 69-му закінчив перших своїх 20 літ, мав 20 років каторги. Але буквально перед цим з ним познайомився, бо ми в одному цеху працювали. І ось, коли звільнився в 71-му, а мене не приписували, поїхав на прийом до міністра внутрішніх справ. З Шумуком листувалися і знав, що працює він охоронником човнів на Трухановому острові. Там писав книжку "За східним обрієм", зблизився з дисидентами, яких потім назвуть "шістдесятниками", Іваном Світличним, Іваном Дзюбою, особливо з Надійкою Світличною, сестрою Івана, свята жінка Надійка, філолог високого рівня, в них син Ярема, в Шумука і Надійки, живе тепер десь у Канаді. Ось він і писав. Дійшло до того, що треба було описати бандерівське підпілля, він і каже, я вже довідався, де Кук живе, таке примістя Києва, як би Пасічна чи Угринів у Станіславі.

— Я би просив тебе, щоб ми пішли разом,
треба зустрітися з ним, поговорити...

І ми пішли. Сіли в метро, потім на автобусі поїхали, і нас не пустили до хати деś метрів за 150. Пес, дріт, за дротом особняк, там живе командувач УПА Кук, найвищий нібито рівень. Чекісти не пускають

7.

Пізніше тут, на Трухановому острові, в будці охоронника приватних човнів Шумука, я познайомився з Василем Стусом. Василь був малоговіркий, але думав, мабуть, плани мав такі в перспективі, що треба буде щось робити. Ще молоді, а от хлопчина, ровесник його, вже й відсидів. Тоді ще виявив бажання приїхати до Івано-Франківська, зацікавив його один поет. Приїхав, пішли на літературну студію в "Прикарпатську правду", а може, "Комсомольський прапор", уже й не пам'ятаю. Була неділя, в конференц-зал постаралися зайти скоріше. Василь говорив мало, дивився, слухав у своєму дусі, вийшли.

— Ну як?..

— Карпатський шалабон...

Шалабон - шар у більярді, який бігає від борта до борта. Вдруге зустрілися вже в тюрмі. Василь перший раз на суворий режим потрапив. Я вже рецидивіст, тримали в камері. То він підходив під ту камеру, скільки там можна переговорити при тих ментах: про здоров'я, про листи, що з дому, що на лагері. Потім, уже в 79-му, коли перевезли і поселили в Кучино Пермської області, де влаштували в'язням повну ізоляцію, Василя знову привезли. Його заарештували другий раз і він став рецидивістом. А я був кочегаром і знав, що Стуса привезли. Інформація приходила по листах. Там засудили, дали стільки-то, ми вже знали, ага, як засудили, має місяць, поки оскаржить, а там місяць, поки прийде відповідь. Два місяці - і вже має бути тут. І я знав, що він уже є, але ізольований. Перших сім днів як привозять, тримають у карантинній камері: хвороби, воші і таке інше. І ось я в тій кочегарці вугілля заносу, а Василя ведуть у баню. Я як побачив, що його ведуть, лишив ту кочегарку, побіг йому назустріч, хвилин зо дві поговорили, постояли, менти тут біля нас:

— Ідіте, ідіте, ідіте... Розходьтесь...

Скільки там можна було поговорити, і що в такій ситуації можна було, дуже то важко, коли тобі над душею стоять. Кожен з нас мав свого цербера, цю потвору з трьома головами, змієподібним хвостом з переказів Вергілія та Овідія, що пропускав до Аїду всіх, але не випускав нікого. У Василя таким був поет комуністичної доби, а згодом народний депутат Петро Осадчук. Він написав рецензію на збірку "Зимові дерева", яка послужила доказом неблагонадійності Стуса. Був такий цербер і в мене. В часі між тюрмами мав нагоду зустріти один Новий рік з Григорієм Чубаєм, ім'я якого гриміло як автора поеми "Вертеп". Мені він подарував її в рукописі, який під час обшуку вилучили як речовий доказ моєї антирадянщини. Ця поема пройшла у вирoku як один з пунктів звинувачення. А щоб звинувачення стало доказом, на суді і під час слідства треба було рецензії, яку і дала тодішня завкафедрою педінституту Любов Кілініченко. Після тюрми

я, придбавши якось журнал "Україна", знайшов там поему Чубая, без купюр слово в слово. Пішов у педінститут, зайшов трохи здалека, представившись редактором самвидавського журналу, відомого тоді в області, "Карби гір", до редакції якого входив також Тарас Мельничук, Князь роси. Кажу їй:

— До нас, у редакцію, звернулася людина, яка за цю поему просиділа десять років у криміналі, чи справді тут, на ваш, звичайно, погляд, є щось антидержавного...

Глянула на журнал, перечитала.

— Та ні, нічого антидержавного, високопоетичний твір...

— Але ця людина, яка звернулася до нас, стверджує, що це ви дали рецензію, що твір антидержавний...

Додав після паузи:

— Цією людиною був я...

Вона зблідла.

— Та, знаєте, такий час був, вимагали, я на багатьох писала, в тому числі на Павличка...

Схопилася за серце, я дав води, трохи відійшла.

— То ви це будете друкувати?..

— Так, неодмінно...

А це вже падав Союз. Просила ще принести текст для ознайомлення, я приносив, але вона була в лікарні, так більше й не зустрілись. До першого арешту, в 72-му році, в Брюсселі, вийшла друком поетична збірка Василя Стуса "Зимові дерева".

— Краще б не видавали...

Василь часто заводив про це бесіди. Він був проти, не хотів звідти подачки. Небагато мав я з ним зустрічей, хіба ті, що згадав, не так часто ми розмовляли, але з усього лишилося світло, як від першої зірки на небі.

8.

А в одній камері сидів з Олесем Бердником. Олесь був членом Гельсінської групи, з перших початків, але з ним бавились, бо він письменник, а, знаючи, що любить ще солодке життя, чекісти практикували. До того я сидів з Шумуком, але його забрали в лікарню, виразка, лишився сам. У щиті була від цвяха дірочка, з якої проглядався прогулянковий дворик. І от одного разу бачу, ведуть здорового хлописька, сивого. Знав його лише з розповідей мого "друга" Ковтуна, який свідчив проти мене там, на волі.

— Ти знаєш, приїжджав до мене Бердник, сорок днів нічого не їв, але як довелося йти на Говерлу, то він першим зійшов...

Далі кияни говорять.

— Бердник коли по Хрещатику йде, то всі зупиняються, а як заходить у тролейбус, то всі встають...

А в більшовицьких газетах писали про нього: "Прийшов високий чоловік читати

лекцію, і перш ніж розпочати, підняв очі та палець догори і сказав: а все ж таки він там є..." А ще в нього якийсь там особливий берет був. Таким він жив у моїй уяві. "Чаша Арміти", "Золотий корсар", індійська філософія, для нас то було новим словом, написано гарно, уява спрацьовує. Я бачу водять одного, а раз водять одного, то в ізоляційній камері сидить. А КГБ на той час ми вже змусили рахуватися, що не з ким він хоче, ти будеш сидіти, а з ким узгодять з тобою. Днів зо три ходив Бердник по дворику, а потім Чепкасов, кагебіст наш, викликає.

— Данило Лаврентійович сюди вже не повернеться, а тут земляк ваш з України...

Починаю грати з ним, аби він не помітив, що і я хочу, щоб дали до мене в камеру Бердника, бо в таких випадках кагебісти люблять зробити навпаки.

— То ще залежить, який земляк...

— Та писатель, писатель...

— Ну, писатель... Писателі також бувають різні...

А вони знають, що Бердник фантаст.

— А... Фантаст... І фантасти бувають різні...

Але погоджуюсь.

— Нічого, місце в камері є, давайте...

Мене привели в камеру, через хвилин п'ять приводять його, поставив матрац.

— Будьмо знайомі...

— Будьмо знайомі...

Камера маленька, один ходить, другий мусить лежати. Ну, а по-нашому, за тюремним статутом, прийшов новенький, старший в'язень повинен ознайомити зі всіма порядками. Кажу:

— У нас закон: якщо тебе адміністрація викликала, то ти приходиш і кажеш, чого хочуть.

Оголошуєш протест, наприклад, голодовку, то мусиш це узгоджувати з іншими політв'язнями, в неї легко ввійти, але вийти важко. Адміністрація не швидко буде виконувати вимоги, а їсти хочеться, дискредитує, коли знімаєш голодовку, не добившись результату. Листа отримав, маєш казати, кагебіст викликав, маєш казати, якщо хворий, маєш казати, я тебе маю нагодувати...

А в мене такі подушечки були - цукерки, на чотири рублі можна було купити, крім норми.

То ми щасливі були, взяв чотири штуки, склянку чаю можна було випити з хлібом. Для чого все це робили ми? Не тому, звичайно, що не довіряли один одному, а збирали і вивчали інформацію. Кагебісти ставили питання, ми ж прогнозували, яку вони переслідували мету.

— У нас так заведено, узаконено в'язнями...

Сказав йому насамкінець.

— Ви повинні це знати і передати іншим. Все ясно?..

— Все ясно...

І я йому:

— Олесю Павловичу...

А він мені:

— Не називайте мене Олесем Павловичем!..

— А то чому?..

— Називайте мене "пане Олесю"...

— Та то є дуже добре, в нас, на Заході, саме так заведено, але східняки наші, патріоти зі Східної, часом хочуть по імені і по батькові, "пане" то "пане", мені навіть приємніше...

Ось така в нас відбулася бесіда установча. Але я помітив, що слухав він не уважно, може здалося, подумав. Він про себе розповідав, хто там удома, листи мені читав, які приходили, мав мати перше побачення. Пише листа додому, до дружини, аби вона приїхала, але без дитини. А дитина мала три роки, оця Гроновиця, він ще пояснював чому таке ім'я, бо він ніби ще дохристиянський українець. Кажу йому:

— Та як то без дитини, хай приїде, побудете з нею, то три роки, цікаво...

А він:

— Все, я вам більше читати не буду...

— Та не читайте, я просто висловив думку...

От полягали ми, він внизу, поступився йому місцем, я вгорі на нарах, світло вимкнули, Олеся потягло на фантазії.

— А, знаєте, ось так відкриваєш морозилочку, а там пляшечка, така інеєм покрита, сальце там, ковбаска, і береш ти ту пляшечку, відкриваєш, а воно "буль-буль-буль-буль..."

— Пане Олесю!..

Кажу йому.

— Не говоріть про це голосно, нас підслуховують, про "буль-буль" треба було думати перед тим, як вступати в Гельсінську групу. А вступили, нема тут "буль-буль", тут використовують ваше "буль-буль" для того, щоб спокусити, як почують, що ви це любите. Не злізуть з вас...

І одного разу ми так сидимо, а робили до прасок залізка: реле, вилка, шнур – усе привозили окремо, мали зібрати і видати готову. Відкривається камера, менти:

— Ребрик! На виход...

Пішли по коридору, а я знав усі ті кабінети, дивлюсь, відчинені двері кагебіста. Заходжу. Під вікном стіл, на столі коньяк, закуска, цитрусові. За столом лисий такий, років 50, раніше не бачив, хоч знав практично всіх: прибалтійських, вірменських, наших. Мені залишалося півроку до заслання і перше, що подумав, це – провокація. Тому, як лиш переступив поріг, кажу:

— Політв'язень Ребрик прибув...

А він встає з-за столу.

— А я вас не викликав...

— Та як ні...

Кажу йому.

— Ви ж знаєте, що сам я не прийшов...

Він тоді в коридор, цей лисий, за прапорщиком, звідти аж два біжать.

— Ти кого мене привел?! Я говорив Бердника...

А Бердник-Ребрик, для них усе одно, прапорщик і переплутав. Мене відводять, його забирають. Сів, кручу ті залізка, а робота ніяк не береться. Накритий стіл, перше, що бачу за роки ув'язнення, не можу дочекатися, коли той Бердник прийде. Пів на п'яту його приводять, о п'ятій зйом. Сів, крутить і ні слова. Хвилин п'ять, десять, тоді запитую:

— Пане Олесю! Що то все значить?..

— А що ви маєте на увазі?..

— Коньяк, ковбасу, апельсини...

— А ваше, — каже, — яке діло?..

Кажу:

— Так, якби ви не були українцем, не були

членом Гельсінської групи української, то я не мав би діла, але ми з вами сидимо за одну справу: я за Україну, ви за Україну, ви в гельсінській процесі, я в гельсінській процесі. Ви, може, активніший, бо ви письменник, але приїжджала до мене дочка, мені не дозволили жодного цукерка! Жодного цукерка, — кажу, — не дозволили взяти! А вам коньяк і апельсини...

Але починаю говорити вже з притиском. Камера маленька, навпроти кімната охорони, вони вважали нас за небезпечних. І він тоді встає, натискає на дзвінок. Вони відразу скочили, двері одні з ґрат, другі суцільні, ці відкрили.

— В чьом дело?..

— Ви мене з цим бандеровцем посадили...

Каже їм.

— Я чесний радянський чоловік, а вони продалися американському імперіалізму!..

Я, правда, не втримався, заїхав зліва, він лиш яйкнув.

— Яй!..

9.

З Левком Лук'яненком ми познайомилися в дванадцятому лагпункті на Явасі. Привезли туди в серпні 67-го, поки адаптувався, поки призначили в бригаду. Йду на розвод, пропускають у робочу зону, до мене якраз тут він підійшов. Знав про Лук'яненка з розповідей, старі в'язні, колишні упівці казали, що тут є юрист, ціла група була їх суджених у Львові в 61—му. Дивиться на мене, вусатий такий, і я подивився. Тоді підходить і запитує:

— То ти, Богдан Ребрик? То тебе привезли?..

— Так...

— А я - Лук'яненко, я зі Львова...

Він мене ще запитав:

— А в Станіславі вас таких, як ти, багато?..

У мене попереду було три роки, а його десь дуже скоро, в межах місяця, забрали в криту тюрму, присудили поміняти режим з суворого на критий, забрали у Володимирку. А за той місяць час від часу здибалися, ділилися враженнями від газет, від подій, від минулого. Ми вже попали другий раз, сидимо на Сосновці, рецидивісти, а він тільки звільнився і приступив до створення Гельсінської Групи. Створили, і їх відразу переарештували. І привезли до нас, на Сосновку. Тут уже ми зустрічалися в робочій зоні майже щодня, він шліфував на жорнах кришталеві люстри, я відвозив відходи і час від часу пересікалися. Там, біля тої камери, був невеличкий, десь 6 на 5, дворик, обгороджений довкола й зверху, де можна було походити і подихати. Тоді я зауважив, що Левко - дуже порядний чоловік, дуже щира людина, але занадто довірливий. За це він розплатився перший раз там же, в лагері. Що Лук'яненко довірливий, як мала дитина, знали і чекісти. А про Лук'яненка шумлять на Заході, всі його там знають, передаємо через гельсінські групи. І чекісти хочуть компрометувати. Поруч сиділи кримінальники, які жили на таблетках, програвалися в карти. Тоді, аби не вбили там, як такого, що програвся, від руки писали листівки "Долой Леніна!", "Долой Сталіна!", їм давали строк, до нас приводили, політичний, зі статтею. І от таких ЧК використовувало проти нас. Прислали такого Федоренка, він з Чернігова сам, по коридору нібито його ведуть.

— Сякі-такі чекісти, я приїхав з Чернігова, я вам голови поскручую за мою Україну!..

Кричить так, аби Лук'яненко почув. Почув і відразу:

— Давайте мені Федоренка в камеру! Давайте мені, це мій земляк!..

А чекісти теж так відразу не дають, бо знають, що можуть погоріти. Трохи постояли в "позу", потім дають Федоренка. Але готують його на провокацію: приносять таблетки, приносять чай у торбі. А одного разу щось три дні чекіст не приходить, не приносить. А він - наркоман! Бере газети, обкладається ними, підпалює на собі. Але поки не пекло, то він терпів, а як трішки припекло, погасив. Прапорщики закликали чекіста, як вимагав Федоренко, прийшов, непоганий хлоп, до речі, майор. Прийшов і каже:

— Бачиш, тут у мене є таблетки і чай, але тобі не дам, пиши, що це тебе Лук'яненко змусив підпалитися...

І той наркоман сідає, пише, що це за вказівкою Лук'яненка він підпалив себе. Той, хто знає Лук'яненка, нізащо не повірить, ніколи не піде він на такі речі. Але тому, хто сказав, що він за Україну, останню сорочку зніме. І тоді ця чекістська заготовка спрацювала. На виборах, коли йшли в 90-му, "Прикарпатська правда" тоді ще писала, що Лук'яненко змусив одного там у лагері підпалитися. В листопаді 1989 року, коли вже всі ми, хто залишився живий, вийшли на волю, привезли з Кучино прах О. Тихого, Василя Стуса і Ю. Литвина. Хоронили їх там, у Кучино, на тих цвинтарях зеківських, а у

89-му перезахоронення було в Києві. Після ми, політв'язні, зробили невеличкі поминки. На цих поминках Левко підійшов до мене.

— Богдане, підходять вибори...

А це вже партія прийняла рішення, що вибори відбудуться на альтернативній основі, можна буде висуватися. Він у Седневі Чернігівської області, повернувся із заслання.

— Там, у Седневі, я не пройду, зробить щось, може, в Галичині...

Це було в п'ятницю, домовились, що приїде в понеділок до нас. Приїхав, я повернув там, як-то кажуть, усю роботу в Народному русі, був членом Ради, прийняли рішення, що Лук'яненко йде по Долинському округу. А по Долинському йшов Волковецький, він дуже налякався, що не пройде, почав бунтувати. Я мав іти по місту, але, думаю, він є Левко Лук'яненко, повинен бути в парламенті. Уступаю йому міський, він іде по місту, я – по Тисмениці. Звичайно, ні він, ні я ніколи не думали, що виграємо вибори. Думали, йдемо заради того, щоб з людьми поговорити. Я приготувався, що Левко буде жити в Івано-Франківську, вести передвиборну агітацію. В мене тут приятель, пілот аеропорту, мав квартиру-малосімейку, а мешкав в Опришівцях у тещі. І ту свою однокімнатну віддав нам. Друкувати листівки, робити політичні документи, домовився, що і Левко там буде мешкати тих два місяці. Приходь тільки, мийся, роздягайся тай спи. Ну, а вдень працюй. А всі наші політичні збори, серйозніші заходи проходили у Володі, недалеко, в центрі міста. Наші люди, він – з Різдвяного, вона – з Дубівців біля Івано-Франківська, гарна сім'я така галичанська. Особняк, ми виставляли там двох хлопців на вулиці і все було добре. Для мене принципово важливо було, щоб не якась там школа чи ЖЕК висунули Левка Лук'яненка, а щоб серйозна організація чи підприємство. Був у мене добрий знайомий, Ігор Дашенко, східняк, який очолював профспілку на Позитроні. А познайомилися ми у Вікторові, коли проводили перший мітинг, могили, де загинули бандерівці, висвячували. І на тому мітингу підійшов Дашенко, сказав, що хоче працювати з нами.

— Але в мене проблема, дав підписку, мені дали псевдо "Данко", нікого не закладаю, звичайно, але вони вимагають і не маю куди подітись...

На чомусь його підловили. Кажу:

— Ну раз уже признаєшся, то ніякий ти не сексот...

І Ігор тримався біля нас, він навіть потім міську організацію УРП очолював. І ось цей Ігор, щоб виправдати довір'я, яке йому виявили, сказав, що профспілка Позитрону висуне Лук'яненка. Оцей клуб, де зараз магазин 555, там був позитронівський клуб "Сучасність". Я привів Лук'яненка, прийшли всі угеесівці, чоловік дванадцятаро, адміністрація зібрала повний зал робітників. Пропустили тільки нас двох, я представив, розповів про себе, розповів про нього. Про себе коротко, про нього – ширше, на "ура" все було сприйнято, з п'ятої до десятої вечора вели розмову. Активно задавали

питання.

— От ви в тюрмі сиділи. Що зробите, як владу захопите?..

— А як ви таким патріотом у Чернігові стали?

Як би ще тут, в Івано-Франківську чи Львові, то ясно, а як там?..

— Чи справитеся, чи маєте сили?..

Питання були всі по ділу, не було такого пустодзвонства, як то тепер, ні з однієї, ні з другої сторони. Я відчував щирість людей, навіть і в тому, що хтось підозрював, що він зі Сходу такий великий патріот. Ми завершили, була десята. Володя запросив на вечерю, затрималися до першої ночі. Пішли розмови, сидить багато людей, і наші угеесівці, і сусіди навіть поприходили, бо то є Лук'яненко. А автобуси тоді ходили до першої, вийшли, Володя, його дружина, всі ми, автобуса нема. Постояли хвилин десять-п'ятнадцять, тоді Володя каже:

— Та що ви будете їхати, та будинок, ади, другий поверх пустує...

І Левко вернувся. Домовились, що в дев'ятій приходжу, оформляємо довірених осіб, пишемо план як будемо проводити агітацію. Дружина Володі працювала начальником експериментального цеху на швейній, Володя - заступником директора на галантарейній фабриці. І вони, як начальство, йшли на роботу на пів восьму. Приходжу на дев'яту, тисну на дзвінок, чекаю, що Левко має відчинити, не відповідає ніхто. Вже зібрався піти, вибігає дружина Володі. Червона, як галунка.

— Богдане, ходи...

Я зрозумів, що щось тут сталося. Ввечері після чергової агітації, кажу:

— Левку, ходи, я тобі квартиру приготував...

А він не хоче, хоче бути тут. А, крім цього, Володя, йому навіть приємно було, що є конкретна політична робота, що на своїй машині буде возити Лук'яненка, і він заохочував:

— Хай Левко буде в мене...

Коли я побачив, що буде біда, почав застосовувати всі сили впливу. Спочатку просив, потім сварити почав. А сам собі думаю, закінчатся вибори, та й він поїде, на тому й станеться. Тим часом ми виграли, і він, і я. Радіти б, а вже й не радий, думаю, що маю робити. Коли приходив до їх родини, то було свято, кидали роботу.

— Приїхав Богдан...

Любили поговорити, тато, мама. Я опинився в страшенній ситуації, знав, що Володя дуже крутий. Він великий трудяга, ґазда - в нього нутрії, кролики, сад, шие пальта, костюми, заробляв гроші і вмів берегти. Дружина Володі більш щира така, але не тринькала, добра кравчиня. І ось вона пішла, кинула чоловіка, сім'ю, перебралася до Левка в Київ. Під Верховну Раду приходила і його перша, але він жив уже з цією, другою. Приїжджаю на округ, а приятель каже:

— Слухай, здибав Володю, казав, що написав

про вас усіх, найбільше на Лук'яненка, і надрукує все у "Радянській Україні"...

І це мене змусило піти до нього, піти й просити. Страх пропав, думаю, використають більшовики. Взяв пляшку, приходжу, а він щось там на господарці. Побачив мене, так знову голову відвернув, і каже:

— Ади, ще один патріот задріпаний...

Голосно так, ну, а я потихеньку, потихеньку сів біля нього, пси в нього страшні, але вони мене знають, не гавкають. Закликав його до хати і почав казати.

— Я давно в тебе не був і кажу так як є: себе почуваю винним, бо я привів його сюди. А не заходив, бо все думав, що виправлю ситуацію, а вже згодом, знаючи тебе, боявся, що вріжеш межі очі...

Це він добре сприйняв, і вже в кінці, в самому кінці, питаю його:

— Я чув, що ти хочеш щось там друкувати...

— Так, буду писати, про вас усіх, буду писати!..

І бере, знаходить газету "Радянська Україна", де є інтерв'ю з Лук'яненком, дає мені.

— Ти подивися, на хрена він це говорить?!

А там, у тому інтерв'ю про що йдеться не читаю, а тільки те, що він мені показує. Журналіст різні питання задавав, і тут ще якесь,

а Лук'яненко каже: "Все, це останнє, я більше не маю часу, бо мене вдома чекає молода дружина..."

— На хрена він оце говорить...

— Ну, — кажу, — бо вона для нього молода...

Йому було 62, а їй 47, то я старався на жарт перевести. Але Володя страшно злий.

— Буду писати! Про вас усіх, буду писати...

— А ти впевнений, що вони надрукують?..

А сам дивлюся на нього.

— Ти напишеш, а вони не надрукують...

І тут, як нині пам'ятаю, відчув, що він не напише. Чомусь упевнений, що на нього подіяло, що він напише і це буде просто компромат чи на Лук'яненка, чи на котрогось з нас. І це його, напевно, стримало. Він же також великий патріот був, то не така собі шантрапа, розумів те, що робить, чому робить. Спочатку гору брала ревність, через край зашкалювали емоції і злість. Але писанина та не з'явилася.

10.

19 серпня 1991 року я перебував у відпустці в Івано-Франківську. Вранці о 7-ій зателефонував племінник з Ямниці.

— Стрию, ви вдома?..

— Вдома, а де ж...

— Ви знаєте, що в Москві переворот?..

— Не знаю, я сплю...

— Вставайте, включайте телевізор...

Встав, увімкнув. "Лебедине озеро", танцюють лебеді. Почав слухати, що твориться. Через якийсь час там передали про створення ГКЧП. Думаю собі, чому ж тоді я не заарештований чекістами? Вони мене знають, знають, де я живу, та раптом нікого

нема. Мабуть, помилка якась у них вийшла, накладка, і я, думаю, передзвоню, буду шукати, в першу чергу, депутатів нашого парламенту, наших, івано-франківських. Зателефонував Волковецькому. Нема. Зателефонував Чучуку, нема. Один Дума виявився на місці, решти – нема. Питаю, що будемо робити.

— Йдемо в адміністрацію...

Прийшли, знайшли одного Павлика, голову адміністрації. Яковини, голови обласної ради, нема, і ніхто не знає де. Кручика нема, він очолював тоді "Меморіал". А у Львові вже прийняли заяву по ГКЧП, Львівська обласна рада, там Чорновіл. Тут нас троє, Павлик, Дума і я. Зробили до людей звернення. А тоді, щоб мітинг провести, то за десять днів заявку треба було подати. Дали оголошення по радіо, звернулися до людей, щоб не панікували, що все контролюється, і почали шукати тих, хто невідомо куди подівалися. Знайшли Цаповича, маленький хлопчик тоді ще був, Кафарського і Голодюка, лідери місцевих організацій, створили координаційний комітет з протидії ГКЧП, а ввечері народу маса зібралася біля пошти, виступили Шовковий, Дума, Цапович і я. Почали діяти інші депутати, львівські, тернопільські, повідомили, що збирається позачергова сесія Верховної Ради. Зайшли до Кравчука, на мене позитивне враження справила його поведінка. Приїхали вже 21-го, він не голений, з приміщення Верховної Ради не виходить, допомоги не шукає в тій комуністичній більшості, шукає в нас, контактує з нами. Зібрали Народну Раду, він присутній на засіданні, прийняли рішення провести позачергову сесію 24 серпня. Тут був ще Варенніков, генерал, який від Політбюро мав доручення контролювати Збройні Сили України. Я його, правда, ні разу не бачив, а Кравчук казав, що він слідом за ним ходить, вимагає, щоб підпорядковуватися ГКЧП. Оскільки маємо Декларацію про державний суверенітет, прийнято ряд державотворчих законів, на Народній Раді порекомендували йти так, як має поводитись незалежна держава, тут діють наші закони. Кравчук погодився, провели історичну сесію. Вона була особливою, стояло питання: або втратимо все, що дотепер було здобуто, або перемагаємо. До честі більшості комуністичної, а Кравчук мав підтримку не тільки нашу, прийняли рішення оголосити Україну незалежною державою. Лук'яненко, Яворівський, Павличко писали Акт про незалежність, передали Кравчуку. Він погодився. А там, за дверима Верховної Ради, готують величезний жовто-синій прапор, ми були впевнені, що проголосити вдасться. Процес увесь тривав більш як півдня, треба було зробити все так, як вимагали порядок і закон. І поставив Кравчук на голосування Акт про державну незалежність України. Нами було прийнято рішення, що зачитає історичний документ Левко Лук'яненко. Але, коли Акт буде вже написано, вхопить його Яворівський, зачитає.

— Коли приймали Акт про незалежність, про що ти думав?..

Не раз запитають мене. Ні про що я не думав, стояв і молився. Просив, щоб Бог дав розум отим 226-ом, щоб проголосували. І ось проголосували. Глянув, і не повірив очам: "за" 384. Дивлюсь на Кравчука, стоїть й очам не вірить. Почав плескати в долоні. І вийшли ми відразу на вулицю, море народу, з'їхалися всі звідусіль. Ті роки, аж поки не

розпустили нас у 94-му, приїжджали, підтримували, ночували в автобусах, парках, на лавках у сквериках, на березі Дніпра. Відчувався контакт тих, хто під дахом парламентським, і вулиці. Це додавало сил. Ішли ми до людей, торжествування бозна-яке, радість, ейфорія. Одночасно з Актом про незалежність, прийняли Закони про референдум і обрання Президента. Пропозиція Юхновського провести референдум, бо були сумніви, що більшовицька більшість ще передумає і відмінить у Раді. Час показав, що це було правильне рішення. Утворили комісію, я працював у Полтавській і Черкаській областях. Де виступав перед людьми, завжди говорив: на виборах Президента кого хочете, того й вибирайте, а за Акт про незалежність треба обов'язково проголосувати. Об'їхав мало не кожне село, організовували ці зустрічі, як правило, голови колгоспів.

— Ну ось, ви чули, що сказав депутат товариш

Ребрик, за референдум проголосуєм?..

— Проголосуєм!..

— А за Президента?..

— А за Президента Кравчука...

Висувались і Лук'яненко, і Юхновський, і Чорновіл, але ясно було, що переможе Кравчук. Його знають, нас бояться. Сиділи. Люди залякані, не знають, а що буде далі. А Кравчук нібито свій. Їжджу по селах, виступаю, мене представляють.

— А звідки ви?..

Питають із залу.

— З Івано-Франківська...

Встає жінка, років так дев'яносто.

— Ви, товаришу депутат, з Івано-Франківська...

— Так...

— А там є таке Жаб'є...

— Є, тепер Верховина...

— А в мене дитина, мала 18 років, поїхала туди

медсестрою, а її повісили. Донині чекаю. А ви кажете Україна, прийдете до влади, і будете вбивати невинних дітей...

Тоді наші Юхновський, Чорновіл, Лук'яненко, залишилися далеко позаду. Уряд Української Народної Республіки, який з часу вигнання його більшовиками в 20-му році діяв за кордоном, визнав Українську державу, приїхав Президент УНР в екзилі Микола Плав'юк, склав повноваження перед вибраним українським народом Президентом і передав офіційні атрибути. 8 грудня в Біловезькій Пущі зібралися Єльцин, Шушкевич і вже легітимний Президент України Кравчук. Прийнято рішення про ліквідацію СРСР. Повертається Президент, підтвердили рішення у Верховній Раді, постало завдання сформувати державні структури. 2 лютого 1992 року проходив III з'їзд Народного руху України, Кравчук використав цей момент, прийшов на з'їзд в Оперному театрі, виступив і сказав:

— Я хочу в політиці державного будівництва

мати силу, на яку би опирався, і думаю, що це має бути Народний рух України...

Звернувся до Чорновола.

— В'ячеславе Максимовичу! Пропоную вам посаду Прем'єр-міністра, формуємо Раду міністрів, приступаємо до роботи...

Чорновіл виходить на трибуну.

— Ні, ми не будемо! Я не йду в уряд і людей не даю, ми стаємо в конструктивну опозицію...

Я запитав тоді Чорновола.

— До кого ти в опозиції? Український народ обрав Президента, Президент пропонує тобі, йди і працюй...

У перерві я з ним розмовляв.

— Ти нічого не розумієш...

Казав Чорновіл.

— Мене хочуть обкрутити...

І як пішов Чорновіл в опозицію, так з тої опозиції там, біля Борисполя, знайшов на цьому земному шляху свій кінець. Це була одна з найстратегічніших помилок у сучасній українській політиці.

11.

У Петрозаводську, коли перейшло за опівніч, нас лихий путав, так, ніби хто наворожив, як дійшло до розрахунку в готелі, мацнув за кишені, були порожні. Гривні міняли з Іваном.

— Вань...

Я підійшов з острахом.

— Ану, глянь, чи всі тобі дав, чи лише на квиток...

Іван перерахував, були тільки його. Ми

розмовляли на вокзалі, а Іван пішов по визначних місцях, тепер перебирав у пам'яті, де був, з ким їхав, хто міг обчистити. Ніч, голова не варить, ночувати десь треба, пішов Іван розраховуватись за мене тими, що залишилися з його. Я вдесьте машинально нишпорив по кишенях, дві збоку, третя задня в штанах, а у футболці не буває кишень. Мацнув за свою, в моїй була.

— Іва!..

Біг стрімголов у той кінець готелю, де платив він за мене.

— На світі є ще люди, яких не зіпсували гроші, і це — ти...

— Які ще гроші...

Іван не знав чого від мене ще чекати.

— Та от...

Показав я жмут рублів.

— Знайшлися...

— Ну, й слава Богу...

З полегкістю сказав Іван. Богдан Васильович оповідав.

— На долівці лежала маленька дівчинка, голод спотворив крихітне тільце і лише

оченята виражали жагу до життя. Знесилена ручка потягнулася до картоплини, в мундирі, ще теплої, яку внесла, напевно, що мати, але подати вже не змогла. Ввійшов уповноважений, в буксових чоботах, ремінній куртці, з тих, що збирали контингент, побачив ручку, і картоплину, і наступив на неї чоботом, і розтолочив...

Це був кіношний епізод, згадав і довго мовчав. Він плакав. Мужній чоловік, що безстрашно дивився в очі прокурорам і кидав виклик епосі. Я заплющив очі, але сон не йшов. За вікном заводив собака і ця моторошна мелодія була як відлуння з минулого. Я думав про Мирослава Ірчана, вродливого хлопчину з П'ядиків під Коломиєю, поета в прозі, що залишився тут, мачо, із люлькою і в капелюсі, ніби Ернест Хемінгуей, з таким же застереженням до нас усіх, і тепер буйних — будь тричі проклята війна. Ще раз поглянув на вікно, на краєчку ліжка задумано сидів Богдан Васильович.

— Ой-ой... Богдане Васильовичу... Нам раненько вставати...

— Так-так...

На темному небі мерехтіли зірки і я думав, чого він сюди повернувся, коли все там мав, і творче натхнення, і успіх, аплодисменти публіки в переповнених залах, коли ставили там його п'єси. Не останнім чоловіком був у Канаді український письменник Мирослав Ірчан. Але кинув усе й повернувся, щоб піти в жерло репресій, в кабінет Постишева, щоби щось тому закінченому самодурові доказати і почути в кінці:

— Арестовать!..

Неісповідимі наші шляхи, на фото в Канаді він у панському капелюсі, інтелігентному осінньому плащі, з люлькою аристократа. Але кликала рідна земля. Запах Карпатських гір і, певно, Шавала, який після років поневірянь повернувся, а на кораблі якийсь обрихтир до копійки обчистив. І ось він прийшов на рідне подвір'я, а там весілля дочки, але його не впізнали, ні люди, ні жінка, ні діти. І плакав Матвій, плакав і я, як читав Ірчана.

Вранці під'їхав шикарний автобус, на 579-му кілометрі траси Р-21 звернули направо, звідти йшли, несли Хресний хід. Перед нами дівчата, діти ще, у віночках з лісових квітів.

— Здається мені, що ступаю по головах тут...

— Таке враження...

— А мені снилося, як їх убивали, хочеш розкажу...

— Краще не треба...

Капітан держбезпеки Матвеев. Він мав чотири класи школи в селі Новгородської області, зате брав Зимній. На Соловках приймав етап.

— Куліш!..

Нащадок станової козачки з Полтавщини та корінного селянина Гурія Куліша, одна з центральних постатей українського літературного й мистецького відродження.

— Ти — Мамалига...

Любив кат жартувати.

— Уцу...

Підбіг Андріуцу, не то румун, не то молдован.

- Ты мне скажи, Кулиш иль Мамалыга?..
- Мамалыга, товарищ капитан, Мамалыга...
- Ну вот... А ты Кулиш... Зеров!..

Поет, редактор, професор університету Святого Володимира, знав 20 мов, інтелігент у четвертому коліні. Матвеев склав два пальці колом.

- Ты вот... Понял?..

Впізнав він Леся Курбаса, в Медвежегорську, в клубі, зведеному до приїзду Сталіна, ставила тюремна трупа п'єсу, Бернард Шоу, "Учень диявола".

- Покажу я тебе дьявола... Я покажу...
- Бабник!..

Мирослав Ірчан був у документах Андрій Баб'юк.

- Но бабу я тебе не обещаю...

Конвой зареготав.

- Но обещаю деревяну колотушу...

Останнім був єпископ Алексій.

- О, поп...Раздевайся, браток, ты пойдешь босиком...

Пронизливий вітер заносив снігом, зима тут приходить у перших числах листопада, вони поспішали, мали встигнути до морозів. Повели на баржу, поруч йшов невисокий на зріст, ще майже дитина, Меєр Бромберг. Народився в 14-ому, коли Ірчан пішов на Першу світову, ще усусом, не був ні вченим, ні письменником, простим робітником у Чигирині, там де Шевченко й гайдамаки. Такий же хлопчик, дитина майже, стрівсь на фронті, коли Ірчан стояв уже за червоних, на Волині, в 20-ті, виглядав на п'ятнадцятилітню ніжну дівчину, аніж вояка, як він писав, все однаково лагідний, все усміхнений. Був же насправді Фроїм, але не признавався, бо євреїв дуже б'ють, казав Василь, православних не б'ють, а євреїв б'ють. Він також ніколи не ходив молитися до синагоги, бо православні хлопці казали, що єврейський бог не правдивий. Пішли вони в розвідку, їх п'ятеро, підсунулись тихцем на берег і чатували. А потім сонце висушило ранковий туман і зарисувалася ворожа лінія, хотіли повернутися, та застрочили скоростріли, кіннота лавами об'їздила село і треба було дати знак своїм.

- Я перебіжу!..

Крикнув Василь.

- Уб'ють...

- Ні, мене не вб'ють...

І Василь вихилив голову з рова, потім виплигнув на берег. Грюкнув вистріл, Василь випустив рушницю з рук, закрутився на місці, як млинок, і повалився в рів. З голови дзюрчала кров і заливала очі.

- Він не поміг...

Розривав на грудях сорочку. Коли вони його ховали на другий день, то знайшли під сорочкою хрестик. На мотузочку. "Він не поміг", напише новелу Ірчан.

- Як давно це було...

Подумав, згадавши. Матвій Шавала стрінувся узимі 15-го року в спаленому дотла "в

воєнних цілях" бойківському селі Долинського повіту. В церкві, де вони збирались після боїв, щоб перепочити, Матвій збожеволів.

— Христос, де Христос?..

Він стояв на колінах на заболоченому порозі, а брудна жалюгідна санітарка над ним похилилася і ламаною слов'янською мовою його заспокоювала.

— Ти не пречиста?.. Ти-ти! Я пізнаю, Маріє! Мати сина спасителя! Де Христос? Скажи! Ти знаєш, а я не знаю...

Напише Мирослав Ірчан про Матвія, як їхав в Америку пристарати для жінки й дітей, аби жили як люди. Велика чотирикутна відливарня заліза, товпа безробітних метушилася, як загудів перший гудок, п'ялили очі у вікна. Появився голений чоловік, вдивився хвилинку в товпу, що ніби завмерла, і махнув пальцем.

— Ту.

Що означало два. З товпи кинулось десять.

— Я?

— Я?

Голений чоловік показав на двох здорових, Матвій Шавала міг панського коня підоймити, таким був замолоду, коли форналив. Чисто голий возив розпечений метал у цеху, розливав його у форми, хто спіткнувся та перекинув тачку, згорав на місці. Через багато років зустрів там литовців, казали, що тяжко працює, надривається на капіталіста, а нема справедливості.

— Не так маємо жити...

— А як?..

— Гуртуватися, читати книжки, товаришу Матвій...

Його вперше назвали цим словом. Матвій тоді ще запитав.

— А Христос?..

— Христос, Матвію, живе по сьогодні, а ім'я йому мільони працюючих... Їх гонять, мучать і розпинають на хресті...

Таким був гріх. Христос — не мільони працюючих, хоч гонять їх, і мучать, і розпинають на хресті. Христос є Христос. Його ім'ям не можна бавитись. Заголосив до конвоїра Бромберг.

— Хрис-сто-осс...

— Косишь, иль, правда, поехал...

— Христос...

— Да вот Христос...

Кивнув конвойний у бік єпископа, що по снігу йшов босий.

— А де товариш?..

— Да вот, товариш, всех впереди, товарищ Матвеев!..

У лагері Медвежегорська, що справа під горою, їх поділили на п'ять груп, по одному заводили в окрему камеру, глушили колотушею, скидали в кузов, накривали брезентом, "бригада" сідала зверху, везли в ліс. Тут приходила черга Матвеева, вже в розстрільній ямі утилізував патрони, стріляючи в потилицю. На п'ятий день, коли

лишилася остання партія, не били, не було сил, чи випити чого, а чи несила було пити, повезли так, не зв'язаними навіть. Упав в істерику маленький Меєр Бромберг, став на коліна, почав просити:

— Не треба... Я відпокутую... Не треба...

— Встань, дурак... Я что, на руках нести тебя буду...

І поволік його конвойний, залишаючи на снігу велику довгу розпругу. Стояв неподалік Василь Корбутяк, трибун, оратор, організатор Заболотівської першотравневої демонстрації.

— Єшем польська не згінела, але згінуть мусе...

Постріляли тоді поляки, сім тоді полягло, а він стояв за Україну, соборну Східну й Західну. Тепер прийшла розплата звідки й не чекав. Подався Корбутяк, про себе ще відзначив Мирослав Ірчан, подався й почорнів. Підходив його час, перед очима стояла Ірка, донька священика з села Пістинь, красива дівчина із-під Карпатських гір.

— Андрійку-Андрійку! Зав'яже ті світу та твоя політика! А я чоловіка би мала, діточок тобі бавила, непокірний мій легіню...

Так казала йому його Ірка. А ним волочила по світу людська кривда, правда, про яку повідали литовці, світова справедливість. Тато казав: "Я воду носити буду панам, а дітям дам школу". А куди завела ця школа? Підійшли два конвойні, взяли під руки. На коліна не став. Вдарили ззаду, підкосилися ноги самі, Матвеев приставив дуло, на морозі воно було гаряче, не остигало. З голови, здалося, вилетів птах.

— І-і-і-р-р-р-к-к-к-а-а-а...

Вона не дала йому дітей, вона дала ім'я. Ірчан.

Цей край відтепер буде ходити за нами. В невеличкому сквері, поруч готелю, раненько чекали на Мовчана, колоритного чоловіка з українським прізвищем, а обличчям кавказця. Тусувались дівчата, помітно п'яненькі, Михайло ще присоромив:

— Та що ж це ви, дівчата, коли ще й коні не пили...

— О!.. Мальчики... Давайте знакомится...

— А я русская...

— Русская...

— А я белоруска...

— Алеся...

— А что сразу Алеся?..

— Алеся, Алеся, Алеся, как птицы кричат, как птицы кричат, как птицы кричат в поднебесье...

— А, "Верасы"...

— "Сябры"...

— Ну, да... "Сябры"...

— А по домівках чому не розходитесь?.. Батьки виглядають та місця собі не знаходять...

— Да вот гуляем, компанию не создадите?..

Надбіг Мовчан, став розганяти.

— З цими зв'яжись, залишать голого...

Дівчата не образились, поцілувались на прощання, тричі по-слов'янськи. Іван купався у водоспаді Кивач.

— Іва, дивись, аби ми не відлапували тебе де в Чорнім морі...

— Здаєси мені, що потік цей впадає в Біле, а не Чорне море...

— А там ти змерзнеш...

— Гадаєш, я тут упрів...

Відвіз Мовчан у храм на березі Онеги, де темно-сині хвилі впиралися в поріг і раз за разом поскрипували старі колоди. Молились, за наших всіх, хто залишився тут. Сказав В'ячеслав, що приходить тільки сюди, коли важко. Син у нього загинув трагічно. Як повертались, у селі показав на крутий берег.

— Там Єльцин пив з президентом Фінляндії, а я відповідав за рибу...

Тоді працював у федеральному міністерстві природних ресурсів.

— Мало не посивів за ту ніч, попробуй, щоб не ловилась...

— Була б загогуліна...

— Ой, ще й яка...

А до поїзда нас проводжала Лариса Григрян, що і тепер ще кров з молоком. Привіз її сюди ара-Ашот, що як Шарль Азнавур, такий увесь з себе, та от...

— Поматросил и бросил...

Живе з Іваном, "сверхсрочником".

— Ви бачили його, в оркестрі...

— Той, що з тарелями...

— Той-той...

— Я не люблю його...

Зізналась раптом ні з того ні з сього.

— Якби хто сказав зараз сідай, поїхали звідси, я б не задумалась...

Стояли біля поїзда, у вагони не запускали, провідниці звіряли квитки, лягав вечір, пані Лариса просила приїхати, але як стоять білі ночі.

— Вань...

Повернулась до Йвана.

— Останься... А?..

Іван розгубився.

— Ні-ні... Тільки не це...

По приїзді пішли до Голови, я поклав книжку, чернетку, "Апостоли правди", Голову зацікавило, перегортав, переглядав, читав.

— Рахунок...

До такого виявився я не готовим, Голова присоромив:

— Володя!..

— Дзвінок другові!.. Можна дзвінок другові?..

— Другові — можна...

На щастя, друг трубку взяв, на листку написав собівартість, помножив на

ймовірний тираж, Голова пішов до піджака, витряс усе з внутрішньої кишені.

— Тепер можете піти це пропити, а можете видати книжку, але більше не дам, бо більше не маю...

І він розсміявся своїм розкішним сміхом. А на порозі:

— Ти хоча б помолився...

Це ріднило нас з Головою, що від його Іванівців, що від моїх Вільхівців одна дорога до П'ядиків, де народивсь і виріс Мирослав Ірчан.

— Ну, так, та не знайшов там фотографії...

Їх вбили неподалік Медвежої Гори за п'ять діб 37-го року, інженерів, учених, поетів, письменників і журналістів. Сотні дерев, а на них фотографії. Ходив від дерева до дерева, паморочилось у голові, але Ірчана не знайшов. Для теперішніх українців не зовсім він правильний, воював за червоних, знався із комуністами.

— Байка...

Сказав Голова.

— Фотографії нема, а Ірчан є...